

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی

پایان‌نامه برای دریافت درجه‌ی ارشد زبان و ادبیات فارسی

بررسی عناصر فرهنگ ایرانی در تفسیر ابوالفتوح رازی

استاد راهنما

دکتر عبدالله رادمرد

استاد مشاور

دکتر محمد جعفر یاحقی

به گوشش

سودابه عطار ایوانی

تابستان ۱۳۹۱

بسمه تعالی
مشخصات رساله/پایان نامه تحصیلی دانشجویان
دانشگاه فردوسی مشهد

عنوان رساله/پایان نامه: بررسی عناصر فرهنگ ایرانی در تفسیر ابوالفتوح رازی

نام نویسنده: سودابه عطار ایوانی

نام استاد(ان) راهنما: دکتر عبدالله رادمرد

نام استاد(ان) مشاور: دکتر محمدجعفر یاحقی

رشته تحصیلی: ادبیات فارسی

گروه:

دانشکده: دکتر شریعتی

تاریخ دفاع:

تاریخ تصویب:

تعداد صفحات: ۹۶

دکتری ○

مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد *

چکیده رساله/پایان نامه:

تفسیر *روض الجنان* و *روح الجنان* اثر گران سنگ دانشمند و عالم قرن ششم هجری، *ابوالفتوح رازی*، است؛ قرنی که دوره‌ی پختگی و کمال نثر فارسی نام گرفته است.

به طور قطع، تألیف این اثر در ایران موجب شده است که متأثر از فضای فکری، فرهنگی و زبانی ایران آن روزگار باشد. یافتن رگه‌هایی از تاریخ، فرهنگ و زبان قوم ایرانی در تفسیر *ابوالفتوح رازی* موضوع اصلی این پایان‌نامه است. در این تحقیق، عناصر نشان‌دهنده‌ی فرهنگ ایرانی مثل اسطوره‌های ایرانی، مسائل مربوط به گویش، اشعار فارسی، ضرب‌المثل‌ها و داستان‌های برگرفته از فرهنگ ایرانی، طبقه‌بندی شده و بر مبنای این طبقه‌بندی، نتایجی به دست آمده که میزان دانش و احاطه‌ی مفسر بر جوانب فرهنگ ایرانی نشان می‌دهد.

امضای استاد راهنما:

کلید واژه:

۱. تفسیر *روض الجنان* و *روح الجنان*

۲. *ابوالفتوح رازی*

۳. فرهنگ ایرانی

۴. نثر فارسی

۵. قرن ششم

تاریخ:

سپاسگزاری

با تقدیم بهترین سپاس ها به محضر استادان ارجمندم جناب آقای دکتر عبدالله رادمرد و جناب آقای دکتر محمد جعفر یاحقی که صبورانه در این مسیر علمی راهنما و یاورم بودند .

تقدیم به :

روح پاک پدرم
قلب مهربان مادرم
همسر عزیزم
فرزند دلبندم
و تمامی اعضای خانواده‌ام که
همواره یار و پشتیبانم بوده‌اند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۸	چکیده
۹	الف) بیان مسئله
۹	ب) سؤالات تحقیق
۹	ج) فرضیه‌ها
۱۰	د) مقدمه
۱۱	ز) پیشینه‌ی تحقیق در تفسیر روض الجنان و روح الجنان
۱۲	ن) روش کار

گفتار اول

۱۴	۱-۱) معنای لغوی و اصطلاحی «فرهنگ»
۱۵	۲-۱) معنای لغوی و اصطلاحی «ترجمه»
۱۵	۱-۲) شیوه‌ی ترجمه در تفسیر روض الجنان و روح الجنان
۱۶	۳-۱) تاریخچه‌ی تفسیر
۱۶	۴-۱) مفهوم لغوی و اصطلاحی «تفسیر»
۱۷	۵-۱) معنای لغوی و اصطلاحی «تأویل»
۱۸	۱-۶) تفاوت تفسیر و تأویل از دیدگاه ابوالفتوح
۱۹	۱-۷) شرح حال ابوالفتوح و معرفی مختصر تفسیر وی
۲۰	۱-۸) ویژگی‌های تفسیر ابوالفتوح
۲۱	۱-۹) عهد سامانی و زمینه‌ی ترویج تفسیرنویسی فارسی

۱۰-۱	جدال‌های مذهبی ایران در قرن ششم و فرهنگ مذهبی غالب زمان ابوالفتوح.....	۲۳
۱۱ - ۱	جنبه‌ی تشیع در تفسیر <i>روض‌الجنان</i>	۲۶
۱۲-۱	عناصر فرهنگ ایرانی	۲۹
۱۳-۱	نفوذ فرهنگ و تمدن ایرانی در عرب	۳۲
۱۴ - ۱	عناصر سازنده‌ی فرهنگ ایرانی	۳۳
۱۵-۱	نحوه‌ی ورود عناصر فرهنگ ایرانی به متون دینی	۳۴
۱۶-۱	«بومی‌گرایی» و نمود آن در تفسیر <i>روض‌الجنان</i>	۳۶

گفتار دوم

۲	نمود عناصر فرهنگ ایرانی در تفسیر ابوالفتوح رازی.....	۳۸
۱-۲	اشعار فارسی.....	۳۹
۱-۱-۲	استشهاد به اشعار سنایی در کتب مختلف و در تفسیر ابوالفتوح رازی	۴۴
۱	ارتباط لفظی	۴۵
۳	ارتباط موضوعی.....	۴۶
۲-۲	امثال فارسی در تفسیر شیخ رازی.....	۴۷
۱-۲-۲	امثال فارسی؛ انسجام‌بخش تفسیر <i>روض‌الجنان</i>	۵۱
۳-۲	شهرها و مکان‌هایی از کشور ایران در تفسیر ابوالفتوح رازی	۵۲
۴-۲	پهلوانان و اساطیر شاهنامه‌ی فردوسی در <i>روض‌الجنان</i>	۶۲
۱-۴-۲	اسفندیار	۶۲
۲-۴-۲	رستم	۶۳
۳-۴-۲	بهمن	۶۵
۴-۴-۲	فریدون	۶۶
۵-۴-۲	منوچهر	۶۷
۶-۴-۲	سیمرغ	۶۸
۵-۲	داستان‌های سامی تفسیر ابوالفتوح رازی با تصرفاتی از عناصر فرهنگ ایرانی.....	۶۹
۱-۵-۲	داستان حضرت آدم.....	۶۹
۲-۵-۲	اصحاب رسّ	۷۰
۳-۵-۲	حضرت ابراهیم(ع).....	۷۳
۴-۵-۲	ذوالقرنین	۷۳

۷۵	..... سلمان فارسی (۵-۵-۲)
۷۷	..... حضرت سلیمان(ع) (۶-۵-۲)
۷۸	..... نمرود (۷-۵-۲)
۷۹	..... هاروت و ماروت (۸-۵-۲)
۸۰	..... منابع و مأخذ قصص و روایات تفسیر ابوالفتوح رازی (۶-۲)
۸۳	..... داستان‌های امتزاجی و اختلاطی «ایرانی سامی» در تفسیر ابوالفتوح رازی (۷-۲)
۸۵	..... واژگان کهن فارسی در تفسیر ابوالفتوح (۸-۲)
۸۶	..... مسائل گویشی در تفسیر ابوالفتوح رازی (۹-۲)

گفتار سوم

۸۹	..... سخن پایانی (۳)
۹۱	..... کتابنامه

الف) بیان مسئله

تفسیر ابوالفتوح رازی نخستین تفسیر جامع شیعی به زبان فارسی است که در قرن ششم هجری یعنی در زمان شکوفایی فرهنگ و تمدن ایران و زبان فارسی در شهر ری نوشته شده است. طبیعی است که این اثر بزرگ که در فضای زبانی، فکری و فرهنگی ایران خلق شده است، از فضای غالب آن زمان تأثیر پذیرفته باشد. یافتن رگه‌هایی از تاریخ، فرهنگ و زبان قوم ایرانی در آثار دینی به ویژه تفاسیر فارسی نیز، می‌تواند موضوع تحقیق و طرح گسترده‌ای باشد. مسلماً، اجزای این تحقیق، شناسایی، جمع‌آوری، دسته‌بندی و نتیجه‌گیری از عناصر نشان‌دهنده‌ی فرهنگ ایرانی مثل اسطوره‌های ایرانی، مسائل مربوط به گویش، اشعار فارسی، ضرب‌المثل‌ها و داستان‌های برگرفته از فرهنگ ایرانی است.

ب) سؤالات تحقیق

۱. آیا تفسیر ابوالفتوح رازی ویژگی‌های زبان کهن فارسی را دارا است؟
۲. بخشهای ترجمه‌ی قرآن این تفسیر از لحاظ صرفی و نحوی تا چه حد متأثر از زبان فارسی است؟
۳. این تفسیر، کدام عناصر فرهنگ ایرانی را وام گرفته است؟
۴. شیخ ابوالفتوح از کدام عنصر فرهنگ ایرانی بیشتر بهره جسته است؟
۵. کدام ویژگی‌های گویشی در این اثر وجود دارد؟
۶. این تفسیر فارسی، به عنوان اثری ادبی و مشهور، تا چه اندازه، از اشعار و امثال فارسی بهره برده است؟

ج) فرضیه‌ها

۱. تفسیر ابوالفتوح از متون علمی قرن ششم بوده است و دارای ویژگی‌های زبانی متون کهن فارسی است.
۲. دینی بودن متن، موجب شده است این تفسیر در بافت صرفی و نحوی، بیشتر متأثر از زبان عربی شود.

۳. عناصر ایرانی به کار رفته در متن، شامل اشعار فارسی، ضرب‌المثل‌ها، قصه‌های ایرانی قصه‌های ایرانی، اسطوره‌ها، توضیحات لغوی، توصیف‌ها و ترکیبات گویشی است.
۴. نشانه‌ها حاکی از آن است که در این اثر، از لغات و ترکیبات گویشی استفاده شده است.
۵. در این تفسیر، استفاده از امثال فارسی کمتر از اشعار فارسی است.

د) مقدمه

کتاب‌های تفسیر، علاوه بر دانش‌های دینی، ارزش‌ها و قابلیت‌های بسیاری برای تحقیق و بررسی دارند؛ قابلیت‌هایی چون کاربردهای ویژه‌ی نحوی و ساخت‌های دستوری خاص، دگرگونی‌های آوایی، رسم‌الخط خاص در نگارش بعضی کلمات (این موارد ناشی از خصوصیات گویشی مکان زندگی مؤلف است)، باورها و پندارها، برداشت‌های فکری و فرهنگی و حکایات و روایات دینی، عرفانی و اخلاقی. تفسیر *روض الجنان* و *روح الجنان* را نیز می‌توان از این جهات بررسی کرد؛ مثلاً از نظر جنبه‌ی ادبی آن، واژه‌گزینی و برابرسازی فارسی (استفاده از واژگان کهن فارسی) برای واژگان قرآنی، استشهاد به اشعار، امثال و حکایات فارسی و تازی، کاربرد کلمات مشکول، استفاده از ساخت‌های دستوری ویژه و ... درخور توجه است. همچنین، می‌توان ابعاد دینی، فقهی، کلامی، تاریخی، اخلاقی، فکری، فرهنگی و ... را نیز در آن بررسی کرد.

ابوالفتوح رازی، مفسر آگاه و فاضل، با کتاب *تفسیر طبری* مانوس بوده و گویا، این اثر بزرگ و معتبر را در مراحل مختلف تألیف، پیش روی داشته و در ترجمه‌ی آیات قرآنی به سبک و اسلوب این کتاب، نظر داشته است. قوت این حدس تا بدانجاست که هرگاه، مصححان در تصحیح تفسیر ابوالفتوح با کلمه‌ای مبهم یا مخدوش روبرو می‌شدند، به کتاب *تفسیر طبری* مراجعه می‌کردند (ناصر، یادنامه‌ی طبری: ۱۳۶۹، ۳۱۶).

این تفسیر از جهات مختلفی چون گزینش زبان فارسی، شیعه‌بودن نویسنده‌ی آن، به کاربردن نثری ساده و شیوا، دقت در واژه‌سازی و واژه‌گزینی برای الفاظ قرآنی و ... سرمشق تفاسیر بعد از خود قرار گرفته است. فتح‌الله کاشانی، تفسیر *منهج الصادقین* خود را بر مبنای تفسیر ابوالفتوح نوشته است.

ابوالمحاسن جرجانی نیز در نوشتن تفسیر گازر سخت تحت تأثیر *روض الجنان* بوده است. هدف اصلی این پایان‌نامه بررسی عناصر فرهنگ ایرانی در این تفسیر کبیر است.

ه) پیشینه‌ی تحقیق در تفسیر *روض الجنان* و *روح الجنان*

پیش از همه، باید به مقاله‌ی جامع و سودمند علامه قزوینی به نام *ابوالفتوح رازی و تفسیر او* که به کوشش عبدالکریم جریزه دار گردآوری شده است، اشاره کرد. وی در مقاله‌ی خود از شرح حال مؤلف *روض الجنان*، نسب و شرح حال خاندان وی، تعیین عصر او، تاریخ نگاشتن تفسیر *روض الجنان*، اشعار فارسی موجود در تفسیر و بعضی تعبیرات، اصطلاحات و لغات نادر این کتاب سخن گفته است.

نخستین تحقیق علمی و عالمانه درباره‌ی تفسیر *ابوالفتوح* را پس از مرحوم *شعرانی* و توضیحات و حواشی سودمندش بر تفسیر *ابوالفتوح*، باید رساله‌ی دکتر *عسکر حقوقی* دانست. دکتر *حقوقی* در سال ۱۳۳۵، در دانشکده‌ی ادبیات دانشگاه تهران از پایان‌نامه‌ی دکترای خود با عنوان «سبک و خصوصیات دستوری و لغوی تفسیر *ابوالفتوح رازی*» به راهنمایی *شادروان استاد بدیع‌الزمان فروزانفر* دفاع کردند. وی در سال ۱۳۴۶، دو جلد دیگر با عناوین *احادیث و قصص* به این رساله افزود و کتاب خود را در سه مجلد منتشر کرد.

پژوهش بعدی را *شادروان احمد احمدی بیرجندی* با عنوان *گزینه‌ی روض الجنان و روح الجنان* در سال ۱۳۸۰ در بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس به چاپ رساند. این کتاب، گزیده‌ای است از بیست جلد تفسیر *ابوالفتوح*.

قرآن کریم با ترجمه‌ی *ابوالفتوح رازی* کتاب دیگری است که به کوشش *محمد مهیار* در سال ۱۳۸۰ در انتشارات مطبوعات دینی قم، چاپ شد. گردآورنده، پیوستی بر ترجمه‌های مؤلف افزوده و در آن به برخی از ویژگی‌های آوایی این تفسیر اشاره کرده است.

در سال ۱۳۸۲، از رساله‌ای در مقطع دکتری با نام «*ظرایف و ظرایف تفاسیر سه‌گانه*» (تفسیر *طبری*، *روض الجنان* و *روح الجنان* و *کشف‌الاسرار*) در دانشکده‌ی ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد دفاع شد. این

رساله به کوشش دکتر محمد مراد ایرانی و با راهنمایی دکتر محمد مهدی رکنی یزدی انجام گرفت که در نوع خود پژوهش جامع و بی نظیری است. پس از آن، در آبان ماه سال ۱۳۸۴، کنگره‌ای در ری با عنوان «کنگره‌ی بزرگداشت شیخ ابوالفتوح رازی» برگزار شد که همراه با آن مجموعه تحقیقاتی که درباره‌ی تفسیر ابوالفتوح رازی بود، گردآوری شد. این مجموعه را انتشارات «دارالحدیث قم» در بیست جلد در سال ۱۳۸۴ منتشر کرد.

گذشته از این پژوهش‌ها، باید از علمی‌ترین و جامع‌ترین تصحیح تفسیر *روض الجنان و روح الجنان* یاد کرد: این تصحیح را استادان فرزانه و دانشمند آقایان دکتر یاحقی و دکتر ناصح، سال‌ها پیش از پایان‌نامه‌ی دکتر ایرانی و کنگره‌ی بزرگداشت شیخ ابوالفتوح رازی در سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۶، به انجام رساندند و به شایستگی از عهده‌ی این کار بزرگ برآمدند. علاوه بر مقدمه‌ی جامع و کاملی که بر تفسیر کبیر نوشته‌اند، در پایان هر یک از مجلدات بیست‌گانه، فهرست کاملی از اشعار و امثال فارسی و تازی، نام‌های اشخاص، اماکن جغرافیایی، کلمات مشکول و ... نیز آورده‌اند.

و) روش کار

در این رساله کوشیده شده است که با مطالعه و بررسی تفسیر ابوالفتوح رازی (بر مبنای تصحیح بیست جلدی چاپ بنیاد)، مهارت‌ها و هنرهای ابوالفتوح از جنبه‌ی ادبی و از نظر گنجاندن جلوه‌هایی از فرهنگ ایرانی در آن، نشان داده شود؛ جلوه‌هایی چون استشهاد به اشعار، امثال و داستان‌های فارسی و کاربرد اساطیر ایرانی و ... در کنار نمونه‌های مشابه تازی آن که در مقایسه با تفاسیر هم‌عصر آن، کم‌نظیر و درخور توجه می‌نماید. نثر ساده و دلپذیر *روض الجنان* این امکان را می‌دهد تا اطلاعات ارزشمند و قابلیت‌های متعدد این اثر گران‌سنگ را بررسی کرد.

در پایان امید است که نقایص و معایب موجود در این پایان‌نامه، چیزی از ارزش‌های این اثر گران‌قدر نکاهد و پژوهشگران و استادان بزرگوار، آن را بر کم‌دانشی و فراموش‌کاری بنده بگذارند. در ادامه، برای یادآوری و تذکر، تعریف و تبیین مفاهیم مرتبط با موضوع این پایان‌نامه خواهد آمد.

گفتار اول

۱-۱) معنای لغوی و اصطلاحی «فرهنگ»

فرهنگ در سرشت مردم نهفته است و آن‌ها به‌طور غریزی می‌دانند که فرهنگ به چه معناست و به کدام فرهنگ وابسته‌اند با وجود این، ارائه‌ی تعریف مشخصی از فرهنگ کار دشواری است.

کلمه‌ی «فرهنگ» در لغت به معنای ادب، تربیت، دانش و معرفت است و در اصطلاح به تجلی استعدادهای درونی فرد و اجتماع، رسوم، مجموعه‌ی علوم و معارف و هنرهای یک قوم گفته می‌شود؛ به عبارت دیگر، فرهنگ نظامی است متشکل از اجزای مادی و غیر مادی؛ مانند باورها، ارزش‌ها، هنجارها، نمادها، آداب و رسوم، دانش‌ها و هنرها، میراث فرهنگی و وسائل و کالاهای مصرفی رایج و مشترک بین اعضای یک جامعه که از نسلی به نسل دیگر با یادگیری منتقل و سبب رشد و تعالی انسان می‌شود. (محمودی بختیاری، ۱۳۵۲: ۲۶)

در برهان قاطع آمده است: «فرهنگ بر وزن و معنی فرهنگ است که علم، دانش، عقل، ادب، بزرگی، سنجیدگی، کتاب لغات فارسی و نام مادر کیکاووس باشد و نیز شاخ درختی را گویند که در زمین خوابانیده و از جای دیگر سربرآورده و کاریز آب را نیز گفته‌اند؛ چه دهن فرهنگ، جایی را می‌گویند از کاریز، که آب آن بر روی زمین آید».

برابر این واژه در لاتین، education است .

پس، فرهنگ هستی پیچیده‌ای از ایده‌ها و اشیای مادی است که مردم جامعه یا افراد گروه آن را تولید می‌کنند و برای سامان‌دهی زندگی جمعی‌شان به کار می‌برند (آزاد ارمکی، ۱۳۸۶: ۲۲)؛ به عبارت دیگر، فرهنگ مجموعه‌ی درهم تنیده‌ای است از دانش، عقاید، هنر، اخلاقیات، قوانین، آداب و رسوم، ارزش‌ها و الگوهای فرهنگی که فرد به عنوان عضوی از جامعه آن را به کار می‌گیرد (لطافتی، ۱۳۹۰: ۱۶۸).

۱-۲) معنای لغوی و اصطلاحی «ترجمه»

ریشه‌ی واژه‌ی ترجمه متعدد است. در برهان قاطع آمده است: «ترزبان یا ترزفان بر وزن و به معنای ترجمان؛ یعنی کسی که واژه‌ای را از زبانی به زبان دیگر بیان کند» (خلف تبریزی، ۱۳۶۲: ج ۵، زیر ترزبان). «ترزبان» و «ترزفان» برابر واژه‌ی «ترجمان» عربی است. امام شوشتری در صفحه‌ی ۲۵ کتاب فرهنگ واژه‌های فارسی در زبان عربی در این باره می‌نویسد: «ترجمان، همان ترزبان است که در خوزستان ترجمان تلفظ می‌شود...». ترجمه در اصطلاح به برگرداندن متنی از زبانی به زبان دیگر گفته می‌شود؛ به عبارت دیگر، «ترجمه در معنای وسیعش قابل فهم‌سازی یک متن ناآشناست» (نکونام، ۱۳۷۴: ۲۳).

۱-۲-۱) شیوه‌ی ترجمه در تفسیر روض‌الجنان و روح‌الجنان

ابوالفتوح، مانند دیگر مترجمان روشی یگانه برای پارسی‌گردانی آیات، احادیث و روایات در پیش نگرفته است. شیوه‌ی ترجمه‌ی او در بخش ترجمه‌ی مستقل آیات با بخش ترجمه‌ی آیات در متن تفسیر متفاوت و دوگانه است. این دوگانگی و تفاوت در ترجمه، از ویژگی‌های تفاسیر قرن پنجم و ششم هجری است (ایرانی، ۱۳۸۲: ۱۱۹).

سبک ترجمه در تفسیر روض‌الجنان به گونه‌ای است که گویی تفسیر طبری را پیش رو داشته است. دکتر یاحقی در این باره می‌نویسد: «از یک جهت کلی باید گفت که ابوالفتوح به دوگونه‌ی مستقیم و غیر مستقیم از تفسیر طبری بهره برده است؛ بدین معنی که یا بدون ذکر نام، و ای چه بسا که اتفاقی و چنان که رسم قدما بوده است، مطلبی را از آن اقتباس کرده است یا به طور مستقیم و با غرض و هدفی معین و با تصریح نام، موضوعی را به عین یا نزدیک به عین اصل نقل می‌کند» (یاحقی، ۱۳۶۹: ۳۲۳).

شیوه‌ی ترجمه‌ی ابوالفتوح همانند طبری، لفظ به لفظ است؛ بنابراین، گاهی معنای آیات، دشوار و دیریاب به نظر می‌رسد. با وجود این، ترجمه‌ی شیخ ابوالفتوح گنجینه‌ای سرشار و ناب از برابره‌های فارسی سره و میراثی ارجمند از جنبه‌های ادبی، دینی و ... است.

۳-۱) تاریخچه‌ی تفسیر

سابقه‌ی تفسیرنویسی فارسی به قرن چهارم باز می‌گردد؛ یعنی زمانی که علما و فقهای ماوراءالنهر اجازه‌ی ترجمه‌ی تفسیر طبری را صادر کردند که با این کار، موجب رونق و پیشرفت علم تفسیر شدند. این جریان، مصادف با دوره‌ی پیدایش نظم و نثر پارسی نیز هست. بدین ترتیب، مترجمان و مفسران به تکاپو افتادند و آثار گران‌بهایی از خود به یادگار گذاشتند. در این میان، توجه و رغبت ایرانی‌ها به ترجمه و تفسیر قرآن چشمگیر بود که نتیجه‌ی آن باقی‌ماندن تفاسیر متعدد، نفیس و گران‌بها از آن‌ها شد. دکتر یاحقی در مقدمه‌ی تفسیر *روض‌الجنان* (صفحه‌ی ۱۲) به این امر اشاره کرده است: «تاریخچه‌ی نخستین نوشته‌ها و اولین گردانیده‌ها به پارسی دری به خوبی روشن نیست... آگاهی‌های تاریخی موجود، قدمت این اقدام (پارسی‌گردانی قرآن) را به عصر سامانیان و سال‌های میانه‌ی قرن چهارم هجری می‌رساند... حتی اگر برطبق شواهد موجود، ترجمه‌ی تفسیر طبری را که در عصر منصور بن نوح سامانی به پارسی درآمد، نخستین ترجمه از قرآن کریم بدانیم، و در این جای هیچ‌گونه بحثی نیست، باز هم باید گفت که ایرانیان نخستین قومی بودند که قرآن را به زبان مادری خود ترجمه کردند...»

۴-۱) مفهوم لغوی و اصطلاحی «تفسیر»

تفسیر، مصدر باب تفعیل است از «فَسر» به معنی ظهور و کشف اسرار، هویدا کردن، ترجمه کردن، آنچه که معنی را روشن کند، پیدا و آشکار کردن، بیان کردن معنی سخن و شرح و بیان گزارش (دهخدا، ۱۳۷۳: زیر تفسیر).

واژه‌ی تفسیر تنها یک بار در قرآن و در «سوره‌ی فرقان» آیه‌ی ۳۳ ذکر شده است: «وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا». این واژه، واژه‌ای روشن و روشن‌گر است که مصداق آن اختصاصاً کلام خداوند است؛ بنابراین، می‌توان دانش تفسیر را «علم فهم قرآن» دانست (خرمشاهی، ۱۳۷۲: ۴۷). برخی تفسیر را از ریشه‌ی «تفسره» دانسته‌اند و تفسره نام چیزی است که پزشک بدان بیماری را تشخیص دهد (ابن منظور، بی تا).

اما، تفسیر در معنای اصطلاحی آن به درک کلام خداوند یعنی تفهیم مرادالله تعالی گفته می‌شود؛ درکی در حدّ طاقت بشر، مستند به قواعد زبان عرب و اسلوب آن و کتاب خدا، اثر مرفوع پیامبر اکرم(ص) و اوصیای او و غیر معارض با عقل، کتاب، سنت و اجماع (خرمشاهی، ۱۳۷۲: ۸۹).

تفسیر علمی است که در آن احوال قرآن از جهت نزول و سند قرائات، کیفیت ادای الفاظ، بیان معانی مفردات و اصطلاحات و مسائل مربوط به احکام بحث می‌شود. تفسیر در زبان عربی از «فسر» یا «سفر» گرفته شده است که به معنای کشف، تبیین و تفصیل است (زرقانی، ۱۳۷۲ قمری: ۴۷).

دانش تفسیر حقیقت معانی و مفاهیم آیات قرآن کریم را بیان می‌کند و مضمون و مقصود آن‌ها را آشکار. درباره‌ی مفردات، ترکیبات، تعبیرات قرآنی و معانی آن‌ها، ترتیب اسباب نزول، تشخیص مکی و مدنی بودن آیات، ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، خاصّ و عام، مطلق و مقید، مجمل و مبین، حلال و حرام، امر و نهی و ... نیز توضیح می‌دهد. به طور کلی، کاربرد علم تفسیر در جایی است که متن یا عبارت مبهمی نیاز به توضیح و روشنگری داشته باشد.

۱-۵) معنای لغوی و اصطلاحی «تأویل»

تأویل در لغت از ریشه‌ی «أول» است و به معنای رجوع و بازگشت. برخی آن را به معنای دو اصل (ابتدای امر و انتهای امر) ترجمه کرده‌اند (ابن فارس، ۱۴۱۱ قمری: ۱/۱۵۸). برخی نیز آن را نتیجه‌دادن و عاقبت‌بینی ترجمه کرده‌اند (خزائلی، ۱۳۷۱: ۵۱۲). نخستین مفسران، تفاوتی میان معنا، تفسیر و تأویل قائل نبوده‌اند؛ اما به تدریج، اصطلاح تفسیر و تأویل فنی‌تر می‌شود و حوزه‌ی کاربرد آن‌ها متفاوت؛ به طوری که، تفسیر را توضیح لفظی و معنوی آیات قرآن با توجه به ظاهر الفاظ و عبارات می‌دانند و تأویل را توضیح معنایی کلام‌الله با توجه به معنای باطنی، مجازی، کنایی و استعاری آن. واژه‌ی تأویل در قرآن هفده بار تکرار شده است (خرمشاهی، ۱۳۷۹: ۹۱).

۱ - ۶) تفاوت تفسیر و تأویل از دیدگاه ابوالفتوح

شیخ درباره‌ی معانی این دو اصطلاح و تفاوت آن‌ها با هم، بحث کامل و جامعی دارد. وی درباره‌ی اصل و ریشه‌ی تفسیر می‌گوید: «در معنی تفسیر و تأویل ابن درید گفت: اصل این از تفسره است و آن آبِ بیمار باشد که بر طیب عرضه کنند تا در او نگیرد و دستور خود سازد تا به علت بیمار راه برد. چنان که، طیب به نظر در آن کشف کند، از حال بیمار، مفسّر کشف کند از شأن آیت و قصه و معنی و سبب نزول او. و ثعلب گفت: اصل او آن باشد که اسب شکم گرفته به تازی تا بستگی اش گشاده شود و معنی او نیز راجع بود با کشف. و ابوحامد الخارزنجی گفت: این کلمه مقلوب است از «سفر» چون «جذب و جذب» و «ضب و بض» و اصل «سفر» هم کشف بود» (ابوالفتوح رازی، ۱۳۷۱: ۱/ ۲۴ و ۲۳).

وی همچنین درباره‌ی ریشه‌ی تأویل می‌نویسد: «اما تأویل صرف آیت باشد با معنی که محتمل باشد آن را موافق ادله و قراین و اصل او از «اول» باشد و آن رجوع بود... و گفته‌اند اصل او از ایالت بود و آن سیاست باشد... و فرق از میان تفسیر و تأویل آن است که تفسیر، علم سبب نزول آیت باشد و علم به مراد خدای تعالی؛ از لفظ تعاطی آن نتوان کردن الا از سماع و آثار. و تأویل چون کسی عالم باشد به لغت عرب و علم اصول را متقن باشد، او را بود که حمل کند آیت را بر احتمالات لغت چون قدحی نخواهد کردن در اصول و قطع نکند بر مراد خدای تعالی الا به دلیل» (همان، ۱/ ۲۴).

۱-۷) شرح حال ابوالفتوح و معرفی مختصر تفسیر وی

شرح احوال و جزئیات زندگی دانشمند فقیه، متکلم و پارسی دان، حسین بن علی بن محمد بن احمد الخزایی نیشابوری چندان روشن نیست؛ اما طبق گفته‌ی خود مؤلف، وی از اولاد نافع بن بدیل بن ورقاء الخزاعی، صحابه‌ی رسول اکرم (ص) بوده است. در تأیید این موضوع می‌توان به تفسیر آیه‌ی «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا بَلْ أَحیاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» در «سوره‌ی آل عمران» اشاره کرد. شیخ در تفسیر این آیه می‌گوید: «... ابو براء گفت: در حمایت منند؛ ایشان را بفرست. رسول (ص) مندرین عمرو را با هفتاد مرد از خیار

مسلمانان بفرستاد؛ از جمله‌ی ایشان حارث بن صمّه و حرام بن ملحان، عروه بن اسماء و نافع بن بدیل بن ورقاء الخزاعی؛ و این مرد از پدران ماست، ...» (ابوالفتوح رازی، ۱۳۷۲: ۱۴۸/۵).

اجداد ابوالفتوح از خاندان‌های عربی بودند که در زمان‌های قدیم از جزیره‌العرب به ایران آمدند و در شهرهای نیشابور، سبزوار و ری سکنی گزیدند و به سبب طول اقامت، زبان فارسی و فرهنگ ایرانی را برگزیدند (همان، ۱۳۷۱: ۲۲/۱). جمال‌الدین ابوالفتوح دو پسر به نام‌های شیخ صدرالدین علی و شیخ تاج‌الدین محمد داشته است که هر دو فقیه، فاضل و متدین بوده‌اند (همان، ۱۳۷۱: ۲۹/۱).

هم‌اکنون، مزار شیخ آگاه و مفسر جلیل‌القدر، جنب مزار حضرت عبدالعظیم حسنی، در جنوب شهر تهران قرار دارد.

آثار و تألیفات ابوالفتوح از این قرار است:

۱. تفسیر *روض الجنان و روح الجنان* که به طور مفصل، در بخش بعدی درباره‌ی آن سخن خواهد رفت.
۲. شرح کتاب *شهاب الأخبار* تألیف قضاعی شافعی که موضوع آن حکم و مثل و آداب مأخوذ از احادیث نبوی است.
۳. *رساله‌ی یوحنا* به فارسی در ابطال مذهب سنی که از زبان شخصی به نام یوحناست.
۴. *رساله‌ی حسنیّه* که درباره‌ی زنی است عالم، فاضل و زیبا با نام حسنیّه. وی در حضور هارون‌الرّشید و در برابر جمعی از علما، درباره‌ی حقانیت مذهب شیعه مباحثه می‌کرده و همه را مغلوب خود می‌ساخته است.
۵. *تبصرة العوام* که در انتصاب این اثر به ابوالفتوح جای تردید است.
۶. تفسیری به زبان عربی که اکنون چیزی از آن در دست نیست.

طبق تحقیقات علمی و جامع دکتر یاحقی و دکتر ناصح در تصحیح این تفسیر، سال تولد ابوالفتوح رازی را که در مقدمه‌ی تفسیر، پس از ۴۸۰ هجری آمده است، غیرممکن دانسته‌اند. ایشان شیخ را تا سال ۵۲۵ هجری در قید حیات دانسته و این مطلب را با دلایل و شواهدی از متن تفسیر به اثبات رسانیده و تاریخ تألیف تفسیر حاضر را بین سال‌های ۵۱۰ تا ۵۳۷ یا چند سالی بعد از آن دانسته‌اند. وفات شیخ را نیز بین سال‌های ۵۵۲ تا

۵۵۹ تخمین زده‌اند؛ زیرا، *عبدالجلیل قزوینی* صاحب *تقصص* در چند موضع نام او را با عبارت «رحمه‌الله» آورده است (ابوالفتوح رازی، ص پنجاه‌ونه مقدمه).

۱-۸) ویژگی های تفسیر ابوالفتوح رازی

از خصوصیات بارز تفسیر *روض‌الجنان* و *روح‌الجنان* سادگی و روانی و به کارگیری نثر مرسل همراه با فصاحت و بلاغت کلام است که حاصل دانش‌ها، معارف دینی و غیردینی مؤلف آن است. نثر تفسیر به دور از تکلف و تصنع آثار منثور قرن ششم و در نهایت سادگی، جزالت و حسن تأثیر و سرشار از لغات، ترکیبات و اصطلاحات لطیف و کهن فارسی است که در قرون بعدی و آثار سال‌های بعد از آن، کمتر به چشم می‌خورد (کنگره، ۱۳۸۴: ۵/۱۷۹).

ابوالفتوح ضمن بیان انگیزه‌ی خود از تفسیر قرآن مقدمات هفت‌گانه‌ای را در زمینه‌ی علوم قرآنی به شرح زیر آورده است:

۱. اقسام معانی قرآن و بیان تفسیر آن؛ ۲. اقسام شش‌گانه‌ی آیات؛ ۳. نام‌های قرآن و معانی آن‌ها؛ ۴. معانی آیه، سوره، کلمه و حرف؛ ۵. ثواب خواننده‌ی قرآن؛ ۶. فضیلت علم قرآن و رغبت و توجه به آن؛ ۷. معنای تفسیر و تأویل.

شیخ قبل از شروع به تفسیر، اطلاعاتی درباره‌ی نام سوره، شماره‌ی آیات و حروف و کلمات آن، مکی و مدنی بودن سوره، ناسخ و منسوخ بودن آن و روایاتی از پیامبر راجع به ثواب قرائت سوره می‌آورد (دانش‌پژوه، ۱۳۸۴: ۲/۳۴۲). سپس، ابوالفتوح در آغاز تفسیر، آیاتی را همراه با برابر فارسی آن‌ها می‌آورد و سعی در ترجمه‌ی لفظ به لفظ آیات دارد؛ هر چند در این بین، تفسیر از آمدن کلمات عربی مصون نمی‌ماند. در ادامه، آیات را تک‌به‌تک می‌آورد و با ذکر «قوله تعالی» به بیان تفسیر آن‌ها می‌پردازد. سپس، شأن نزول آیه را ذکر و اختلاف قاریان مختلف را با ذکر دلایل هر یک بیان می‌کند. وی در جای جای تفسیرش، شواهدی از اشعار و امثال فارسی و عربی گنجانیده است که در کمتر تفسیری از تفاسیر هم‌عصرش دیده می‌شود. سرانجام، برای